

КРАГУЈЕВАЦ

I Постанак и прошлост

Престоница кнеза Милоша, а сада једна међу највећим варошима Северне Србије, Крагујевац није старо насеље, и нема трагова који би говорили о његовој далекој старини. Док је овакав случај са њим друкчије је са његовом непосредном околином.

Северно од Крагујевца, у атару суседног села Петровца, постојало је старо насеље. По Т. Радивојевићу то је била римска варош.¹ Успомена на ово насеље одржала се и у народном предању по коме је, у петровачком атару, постојала варош која је у доба неког давнашњег рата с ћесарем порушена а народ поробљен. Предање даље вели да се са српским патријархом, за време Сеобе, повукло и становништво из Лепенице. Цео је крај опустео и у њему дуго није певац запевао, нити се уздизао дим изнад високих дубова. Тек педесет година доцније почео се свет понова насељавати подижући земунце и кровинаре. Како се старо петровачко насеље није могло обновити, Турци су подигли варош на обали Лепенице, на којој је, у оно доба, било доста њихових воденица. Нова варош, подигнута у сред густе шуме, у којој су се легли крагуји, назвата је Крагујевац.²

Можемо узети као тачно народно предање, да је у атару села Петровца постојало старо насеље. То нам потврђују топографски називи („Кулине“), као и трагови од зидова и рушевина који су раније ископавани па се и данас на њих наилази.³ Познато је и утврђено да је овај крај, као и многи други, био готово пуст крајем 17. века, и да је доцније понова насељаван. Има података да је и у првим десетинама 18. века читава област била слабо насељена. После окупације Београдског Пашалука (1718.) Аустријанци су извршили попис становништва и села, и у крагујевачкој нахији (дистрикту) нашли 56 напуштених, а само 38 насељених села са 149 породица.⁴

Тешко је утврдити када је пропало старо петровачко насеље и када је Крагујевац основан. Главно је, као што и Јован Томић наводи,⁵

¹ Лепеница (Насеља, VII, 32).

² Јован Томић: Крагујевац и двор кнеза Милоша (Нови Лист; Бр. 249-251; 1922. г.).

³ Јован Томић се сећа да је, у доба његова дечаштва, недалеко од данашње петровачке механе и моста на друму откопавано тесано камење од пешчара и старих зидова (поменути „Нови Лист“).

⁴ Финансије, I, 42.

⁵ Поменути „Нови Лист“.

да се не може узети као тачно да је петровачко насеље пропало крајем 17. века и да је Крагујевац основан педесет година доцније, т. ј. крајем прве половине 18. века. Крагујевац је постојао раније, и у доба аустро-турских ратова био је мала паланка у којој су седеле турске власти и војна посада. Као најстарија насеља у Лепеници Т. Радивојевић помиње Баточину, основану 1550. г., затим Лапово које се помиње 1572. г. и најзад Крагујевац, као треће насеље по времену оснивања.⁶ Крагујевац, колико је нама познато, први пут помиње Хаџи-Калфа под именом *Карађофча*, и за њега каже да је „на путу београдском, на линији јагодинској, стацију на страну. Од Цариграда 19 дана“.⁷ У Врдничком Поменику помиње се нахија и место *Крагујевац*.⁸ Турска војска коју је марграф баденски 1689. г. потукао код Грабовца на утоку Лепенице у Мораву, и код Баточине, повлачила се у два правца, према тада већ познатим и насељеним местима Јагодини и Крагујевцу.⁹ Из изложеног се може, дакле, закључити, да је Крагујевац већ постојао као насеље у 17. веку. Зна се да су га основали Турци, којима је у овоме крају био потребан један војничко-административни центар. Нису га подигли на развалинама старог петровачког насеља свакако због тога, што им је било згодније место на Лепеници, где је било повољнијих услова за насеље. Они су, дакле, као и на другим местима, из војничко-административних разлога, и овде основали насеље, у коме су држали посаду и сместили своје власти, које су одавде лакше управљале и водиле надзор над читавом околином.

Основан из војно-административних разлога, и пошто није био на главној комуникацији, Крагујевац је у 17. веку био обична паланка, и као такав остао до доласка Аустријанаца. После 1718. г. Београдски Пашалук потпада под аустријску власт. За Аустријанце је Крагујевац, као централно место у Пашалуку, од већег значаја. Најпре као нахијско седиште у коме они за кнеза постављају Станишу Марковића-Млатишуму (Рођен у Бјелопавлићима). Затим као раскрсница и центар из кога су водили путеви за Београд, Чачак—Ужице, као и неколики спореднији који су Крагујевац везивали са Цариградским Друмом, и излазили на Баточину, Багрдан и Јагодину (ск. 1., стр. 46.). Варош је била осигурана, и на левој обали Лепенице, код „Камене Ћуприје“ (до Великог Рата „Гвоздена Ћуприја“ а сада бетонски мост на који се наилази кад се од железничке станице иде у варош) подигнут је шанац са рововима и утврђен палисадама (ск. 2., стр. 47.).¹⁰

После 1739. г. Крагујевац је опет у турским рукама. Има исту физиономију као и за време аустриске окупације, само са том разликом што је шанац постепено затрпан. Био је мирна паланка. Чаршија је почињала више „Крста“ и пружала се низ Лепеницу и око шанца; у њој је било више дућана и радњи пушкара, налбанта, ножара и др. У горњем делу чаршије постојала су два каравансераја: један на месту данашње поште (раније Хотел „Таково“) а други на месту „старог начелства“.¹¹ У вароши је било ага и бегова; они су држали најбоља имања у околини, и воденице на Лепеници и Ждралици. Крагујевац се од тада стално помиње и уноси у карте. У Даничићевим „Записима“ на

⁶ Насеља, VII, 41.

⁷ Споменик С. К. А., XVIII, 70.

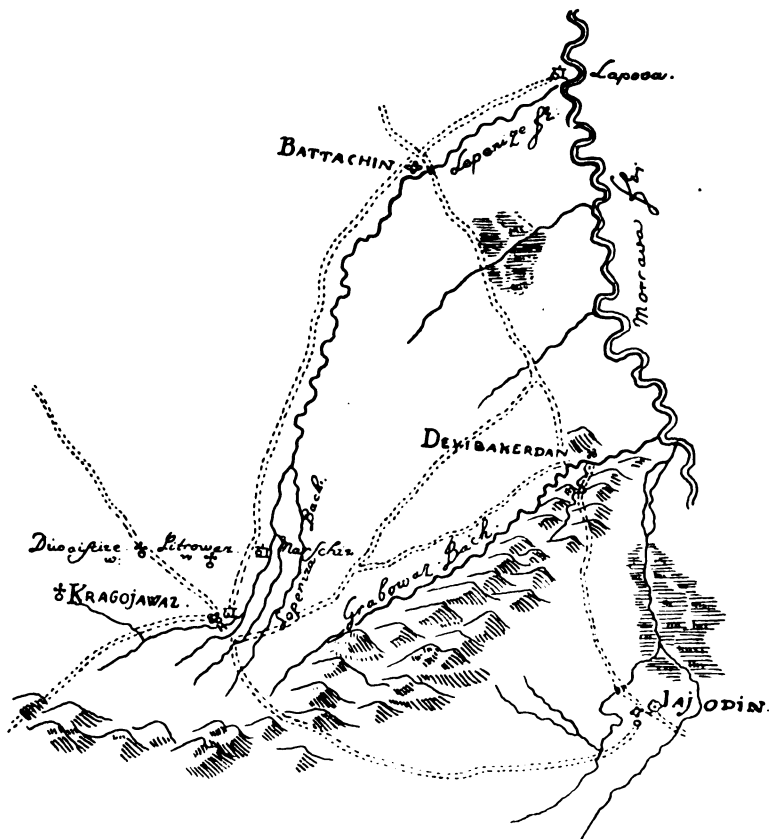
⁸ Гласник С. У. Д. XLII, 135.

⁹ Поменути „Нови Лист“.

¹⁰ Јован Томић у поменутом раду у „Новом Листу“.

¹¹ П. Срећковић: Крагујевац (Бранково Коло, 1898., 54—8).

једном месту записано је : „за учетъ кадиѣ у Крагојевцу гроша“ (1762. г.).¹² На карти Хоманових наследника унет је под именом Кракојеваз, Крагоје. На картама из 1788. г. (Шимековој) и из 1802. г. (Гисефелдовој) помиње се под именом Крагујеваз, Крагојеваз, затим из 1804.—14. г. под именом „Кратоевац“ (Текелина карта) итд.¹³ У првим десетинама 19. века у црквеним књигама записиван је под именом „Крагојевић“, „Крагојевци“, затим „Крагуевацъ“ итд.

Ск. 1. Комуникације за време аустријске окупације (1718.—39. године).
(Карта уз Лангерово дело: *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1718—39.*
Mith. des K. K. Kriegs. Archivs. III Bd. Wien 1889.)

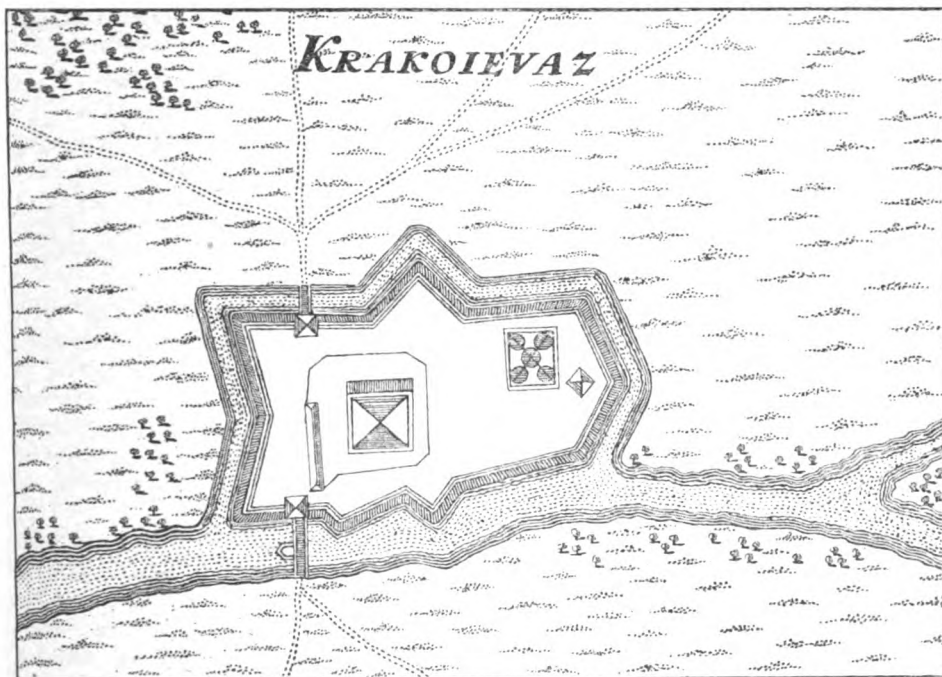
Пред Први Устанак Крагујевац је нахијско место за Горњу и Доњу Гружу, Лепеницу и Јасеницу.¹⁴ Ослобођен је одмах у почетку Устанка и био је очишћен од Турака. У међувремену од 1804—1818. г. у њему се десио само један важнији догађај: о Новој Години 1813. сазвана је Народна Скупштина. Тек од 1819. год. Крагујевац почиње напредовати. Кнез Милош је напустио дотадању своју резиденцију Црнуће, изабрао Крагујевац за престоницу, и у њему се настанио. Прилике и политички догађаји, који су се од тада, па у току целе прве

¹² Rad I, 184.

¹³ Насеља, VII, 48—50.

¹⁴ Тих. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 231.

половине 19. века одигравали, учинили су да Крагујевац постане, и за неко време буде политички и културни центар младе кнежевине. Кнез Милош је поред крагујевачког имао дворце у Пожаревцу и у Београду (Топчидеру). У Крагујевцу је стално живео, и ту му је остала породица све до 1825. г. када се преселила у Пожаревац, а доцније у Београд.

Ск. 2. *Шанац Крагујевац.* (Карта *Theatrum Belli inter Imperat. Carol et Sultan Achmet IV in partibus regnorum Serviae et Bosnie.*)

Крагујевац је био престоница и седиште врховне државне управе. У њему су држане седнице Народне Скупштине и била смештена народна и кнежева благајна (18. маја 1819. г. благајна је из Црнућа премештена у Крагујевац где је остала до 17. јуна 1841. г. када је пресељена у Београд).¹⁵

II Положај

Оснивање Крагујевца на данашњем месту условиле су војничко-административне потребе, а за његов даљи развитак били су од значаја политички догађаји. Турци су се најрадије насељавали поред важнијих комуникација, и у пределима са лепом и плодном околином. Први услов није био потпуно испуњен јер је Крагујевац удаљен од Цриградског Друма и са њим везан мање важним путевима. Међутим, околина је била плодна, богата водом и са лепим местима за тефериче.¹⁶

¹⁵ Финансије, I, 450.

¹⁶ Југоисточно од Крагујевца, у непосредној близини, и данас постоји село Тефрич. Североисточно од Крагујевца, такође у непосредној близини, је „Илина Вода“ која се 1827. г. помиње као „ваздушна бања“ (Држ. Арх. кнежева канцеларија; акт од 17—V—1827. г.).

Оваква околина, као и потреба за једним административно-војничким центром у овоме крају, одредили су положај Крагујевцу. Згодан положај, готово у средини ослобођене Србије, одакле се могло лако управљати; удаљеност од места у којима су се Турци још задржали, и које кнез Милош није желео да има у суседству; околина која га је подсећала на родни крај — били су, у главном, фактори који су кнеза Милоша руководили да Крагујевац изабере за престоницу.

Крагујевац се налази у котлини окруженој готово са свих страна планинским огранцима. Изузетак чини североисточна страна која је отворена према моравској долини, и у том правцу тече Лепеница. У самој вароши Лепеница има кривудава ток, и, како корито није регулисано, честе су поплаве. На југозападној страни, у близини артиљерских касарни, Лепеница прима Ждралицу. Кроз варош протиче Ердоглиски Поток који долази са северозапада и у близини општинске суднице улива се у Лепеницу.

Варош лежи на обема обалама Лепенице. На левој обали терен је повољнији, земљиште је благо нагнуто, и на тој је страни котлина проширена; због тога се варош у том правцу развијала, а и данас се у томе правцу поглавито шири. Сасвим је друкчије са десном обалом. Планински огранци спуштају се готото до саме Лепеничине долине, на овој је страни котлина сужена и има мање простора за насељавање. Осим тога, приликом великих поводања ова страна бива знатним делом плављена, због чега је нездрава.

Док су раније Лепеница и Ждралица биле богате водом (и сама варош имала воде за пиће, а за време Турака имало и више добрих чесама) данас такав случај није. Цела је околина оголићена, нарочито изворишта поменутих река. Због тога оне већим делом године имају врло мало воде, а с јесени и у пролеће, приликом великих киша и отапања снега, набујају, прелију корито, и учине штету околини, па и самој вароши.

Крагујевац оскудева у води. Раније је било а и сада има бунара, али је вода нездрава, нарочито у оној делу вароши који Лепеница плави. Потреба се подмиривала и на тај начин, што је вода доношена сакама са оближњих извора (Трмбас, Илина Вода, Кошутњак). Чињени су покушаји да се ископају артески бунари, али без успеха. Године 1905. варош је добила водовод; спроведена је вода са трмбаских извора. Али како и ови извори слабе, нема довољно воде да подмири потребе становништва.

Ш Т и п

У основи Крагујевац је био војничко насеље, мала паланка. По постанку чисто турско насеље, првобитно је имао само турско становништво. И као све турске паланке имао је исти изглед и тип. Чаршија је била мала, прљава и извијугана; дућани мали и са ћепенцима; куће просте и неугледне, од слабог материјала и са високим оградама. Оваква је варош била за време Турака, а таква је остала и доцније, за време аустријске окупације. И ако је у овом периоду нестало турског становништва које је варош напустило чим су Аустријанци почели продирати, и било замењено новим, поглавито српским досељеницима, — тип вароши се није изменио. Промена је било само у толико, што је подигнута нека врста утврђења — шанац, у коме је смештена посада.

Истина, изгледа да је у неколико измењен начин живота јер дотадашње, поглавито турско, заменило је ново становништво. За време аустриске окупације у Крагујевац долазе и насељавају се највише Срби, а било је и аустријских чиновника. Ово ново становништво живело је животом који се у неколико разликовао од живота ранијег, турског становништва. Године 1739. Турци понова заузимају Београдски Пашалук. И Крагујевац остаје онакав, какав је био, готово све до првих година 19. века. После првих устаничких успеха Турци напуштају Крагујевац и у њему остају само Срби. У току времена придолaze све више нови досељеници. Долазе и Цинцари који су поглавито трговци и кафеџије. (Године 1826. помиње се у Крагујевцу „цинцарска кошара“ — акт Бр. 51, од 22-X-1826. Држ. Архива).

Услед сталног придоласка, бројно јаче, српско становништво успело је да своме утицају потчини „чаршију“, и тако се преко турско-источњачког превлачи танак, затим све дебљи слој патријархалне културе, који је нарочито јак од како је Крагујевац постао престоницом. Са превлађивањем патријархалних утицаја српских досељеника, и услед тога што је постао престоницом, Крагујевац се мења и добија нов изглед. Друкчије прилике и нове потребе то су изискивале. Формирају се нови крајеви и улице. Варош се све више развија под утицајем са Запада. Данас у Крагујевцу нема готово ничега што би подсећало на прошлост. Нема ни трага од турске чаршије, и све што би подсећало на турско доба ишчезло је. Па се чак и традиција о томе изгубила. Нађе се још само по који старац који прича како је слушао да је Крагујевац био турска варош. И док су се турско-источњачки трагови потпуно изгубили, у вароши се данас прилично осећају цинцарски утицаји, чему је узрок знатан број њихових породица досељених поглавито у новије доба.

IV Топографски развитак

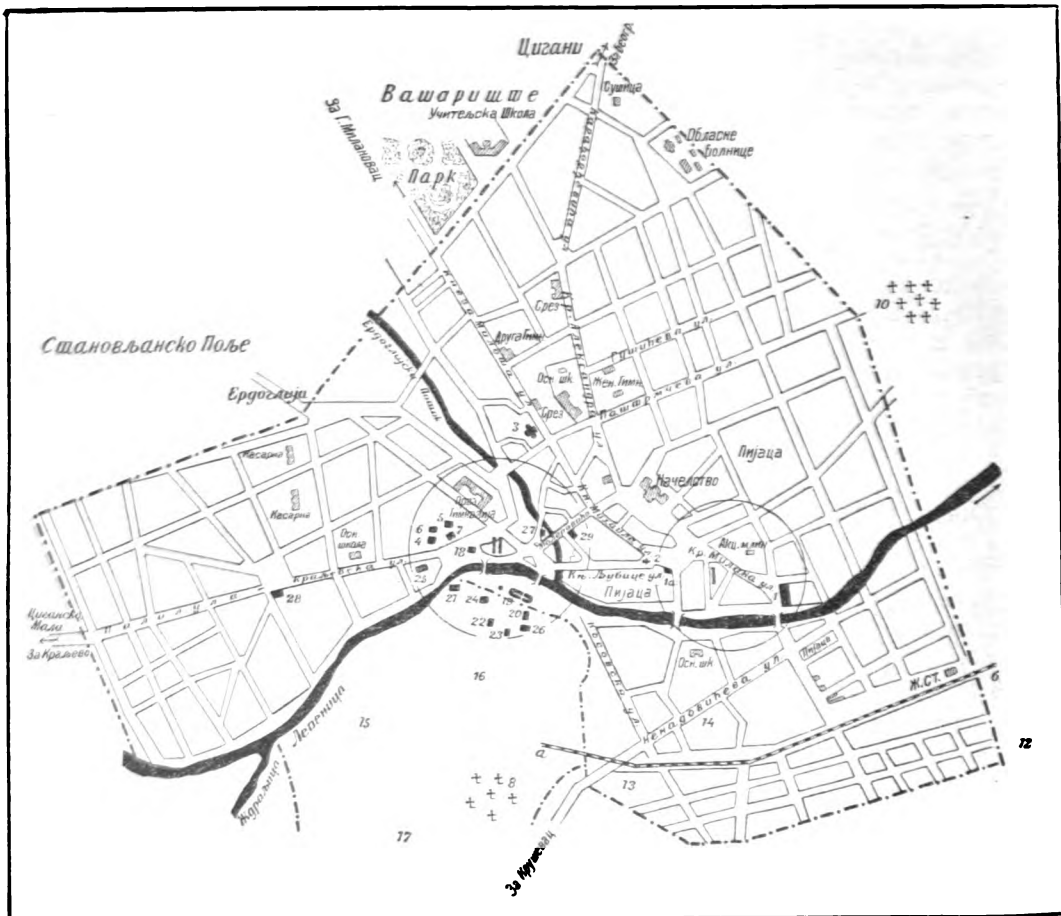
Крагујевац је првобитно био права турска паланка, са турском чаршијом. Основа Крагујевца, његов приметак је на Лепеници, поред саме обале, око данашњег бетонског моста. На овоме је месту остао и за време Аустријанаца када је подигнут шанац, и доцније, за све време турске владавине. Како су се ту стицали неколики путеви дуж њих се и варош развијала. Ово у толико пре што су стално придлазили досељеници са разних страна и насељавали се тако да је Крагујевац 1735. г. имао 110 кућа.¹⁷ Варош се постепено развијала и ширила, простирала се све до „Крста“ и круг I увећавао се. (в. приложен план стр. 50.).

После ослобођења прилике су се измениле. Турци су напустили варош одмах после Устанка. Крагујевац добија ново становништво и има 1818. г. 193 куће са 378 арачких глава, а 1822. г. број је порастао на 283 куће са 755 арачких глава.¹⁸ Тип вароши мења се нарочито после доласка кнеза Милоша који оснива нов крај на супротној страни, западно од старе вароши. На брежуљкастом терену, између Лепенице и Ердоглиског Потока, кнез је подигао конак и око њега групу других зграда (в. план, круг II). Поред кнежевог конака подигнут је конак за кнегињу Љубицу („Шарени Конак“), затим зграда у којој је смештена

¹⁷ Руварац : Митрополија Београдска око 1735. (Споменик С. К. А. XLII, 202).

¹⁸ Финансије II, 447 и 542.

кнежева и државна благајна, и још неколико споредних зграда. Како је Крагујевац био седиште управних власти, и због тога у њега долазиле нахијске и друге старешине, осетила се потреба за зградама

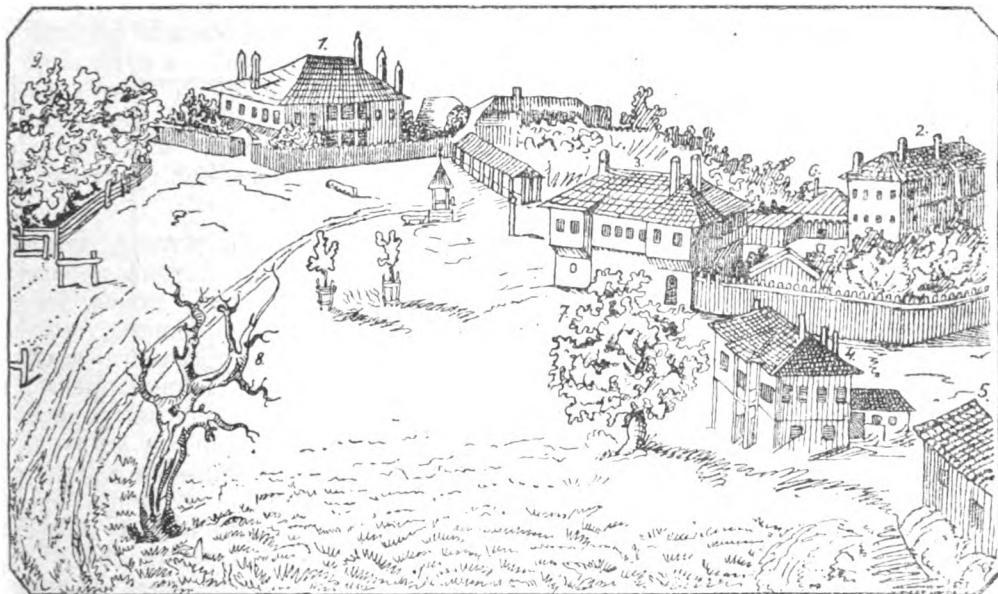
Ск. 3. — План Крагујевца.

1. место где су били шанак и џамија; 1а. место где је био каравансерај; 2. „крст“; 3. „нова црква“; 4. кнез Милошев конак (данас официрски дом); 5. „шарени конак“ (данас не постоји); 6. благајна (данас не постоји); 7. Амиџин конак (данас интендантура); 8. старо гробље; 9. парк и стрелиште; 10. данашње гробље; 11. Сушица; 12. Кошутњак; 13. Пиварско Брдо; 14. Ново Селиште; 15., 16. и 17. круг артиљериских касарни, Војнотехничког Завода и Пиротехнике; 18. „конак“ (који данас не постоји); 19. „стара црква“; 20. гимназија; 21. млекарник кнеза Милоша; 22. арсенал кнеза Милоша; 23. кула (не постоји); 24. зграда Народне Скупштине (данас Рачуноводство); 25. житница (кошеви) кнеза Милоша; 26. Митрополија; 27. позорште; 28. Туцаковића кућа; 29. пошта; а—б. пруга од железничке станице до Војно техничког Завода.

у којима би могли одседати. Пошто их у вароши није било, кнез је у близини свога подигао још један конак, познат под именом „Амиџин Конак“ у коме је становао Сима Паштрмац-Амиџа,¹⁹ управитељ кне-

¹⁹ Сима Паштрмац (Милосављевић) родом је из Сјеничке Нахије, одакле се доселио у Паштрму (гружански срез). У Првом Устанку био је барјактар, учествовао је у Хаџи Продановој Буни, а у Другом Устанку и доцније је стално био уз кнеза Милоша. Умро је 1836. г.

жевог двора и добара, као и дворјани који су били у сталној Милошевој служби. Ту су одседали и нахијски кнежеви када су послом долазили.²⁰ Цео комплекс земљишта на коме су подигнуте ове зграде био је ограђен јаким палисадама од растовог дрвета. У близини конака налазило се још неколико споредних зграда (млекарник, житница, перионице, „фуруна“, леденица и др.), а ту је била и позната „сува крушка“ о коју су вешани зликовци (ск. 4).

Ск. 4. — Део Крагујевца (из 1837. г.) 1. Кнежев конак; 2. „Шарени конак“; 3. „Амицин конак“; 4. и 5. зграде које данас не постоје; 6. кнежева благајна; 8. „сува крушка“; 7. и 9. непознато.

На десној обали Лепенице, недалеко од конака, кнез Милош је подигао цркву („стара црква“) и до ње школу. Одмах до цркве налази се зграда у којој су држане седнице Народне Скупштине (ова је зграда новијег датума и у њој је данас Рачуноводство Војно-техничког Завода). У кругу Војно техничког Завода постојала је једна зграда („кајишара“) за коју се прича да је била кнез Милошев арсенал (сада је ту цртаоница). До скора је постојала и „кула“ од камена, са једном собом при земљи и једна на првом спрату, за коју Владан Ђорђевић мисли да је служила за затварање свештеника када згреше.²¹

Према овоме Крагујевац је у првим десетинама 19. века имао два дела: стару варош (круг I) и нову, коју је почео оснивати кнез Милош (круг II). Између њих је био празан простор који је постепено испуњен. Стара варош са новом била је везана оним делом данашње кнез Михаилове улице који иде од „Крста“ до „Београђанинове“ радње, затим Молеровићевом улицом, као и улицом кнегиње Љубице. Сав остали простор био је готово празан и ненасељен. И данас се прича како је кнез Милош наређивао чиновницима да морају заузети извесне

²⁰ Да је заиста била оскудица у становима види се из молбе некога Косте Јовановића који је тражио од господара „да му да кафану коју ће по европски уредити“ (Држ. Архива, акт од 14. IV. 1822. г.).

²¹ Путне Белешке, II, 131—132.

комплексе земљишта и оградити их. Тако је Туцаковић заузео земљиште у „Палилули“, Филиповић у Црквеној улици, Паштрмац у улици која се по њему и зове („Паштрмчева“) и т. д.

Са новим потребама, због тога што су у Крагујевцу биле смештене све административне, просветне и друге установе, и због сталног придоласка новог становништва, варош добија све више нових зграда. Оне се подижу у самој матици, или у њеној непосредној близини. Формирају се нове улице, али оне не иду далеко од матице. На десној обали Лепенице, изузев поменутих зграда које је кнез Милош подигао у близини „старе цркве“, и нешто мало зграда (табакане) и кућа, које су се налазиле поред саме обале и пружале до данашњег бетонског моста, сав остали простор био је ненасељен. На левој обали Лепенице, осим простора који смо поменули, све остало је било ненасељено. Читави крајеви и улице сада насељени нису постојали, већ су ту биле пољане, њиве и воћњаци.

У варош су се стицали путеви из Краљева (Палилула), затим Београдски, Милановачки и Јагодински Друм. Ово су управо и биле артерије дуж којих се Крагујевац кнез-Милошевог доба почео ширити. Кругови I и II продужавали су се само у тим правцима, и то је трајало од прилике све до седамдесетих година прошлога века, када су перифериске зграде на овим друмовима биле „Црногорчева“, „Никодијева“ и „Палигорићева“ кафана. Тек од седамдесетих година варош се развија и шири до данашњих облика. Формирају се побочне улице које иду од поменутих друмова, оснивају се читави нови крајеви у Ердоглији и Палилули, на Вашаришту и у Сушици. Сушица, одвојена од вароши, постепено се спаја са њом. На десној обали Лепенице, сав простор од линије „стара црква“—доња основна школа—марвена пијаца па на Југ, који је био готово потпуно ненасељен, изузев нешто разбацаних кућа поглавито у данашњој Косовској улици; тек се од седамдесетих година почиње насељавати, и то поглавито радницима Војно-техничког Завода.

У вези са развитком вароши потребно је казати неколико речи и о њеној најближој околини. У близини Крагујевца, на југо-источној страни, Турци су имали тефериче које су по њиховом одласку населили Срби, и тако је постало насеље Теферич. Теферич је премештан три пута: два пута због тога што је био на ударцу комуникација, а трећи пут по наредби кнеза Милоша, који је на његовом месту начинио кошутњак.²² Западно од Крагујевца, у Становима и на Становљанском Пољу, била су Крагујевачка трла.²³ Данас су Станови село насељено поглавито досељеницима од Сјенице и Нове Вароши, од Новог Пазара и од Бијелог Поља. Сушица која улази у састав вароши и чини један њен део, 1818. г. била је самостално насеље и имала 22 куће и 39 арача.²⁴ Сретен Л. П. помиње (1834. г.) село Сушицу (које је тада присаједињено Крагујевцу) као девети конак на путу Београд—Крагујевац.²⁵

У развоју Крагујевца могу се, у главном, истаћи три главна доба: период аустриске окупације, када варош добија највећим делом српско

²² Насеља VII, 165.

²³ Насеља VII, 162.

²⁴ Финансије II, 447. У књигама старе крагујевачке цркве помињу се 1824. г. „Милош и Здравка житељи Сушице“, а 1833. г. „Јоана из Сушице“.

²⁵ Путовање по новој Србији, стр. 103.

становништво; затим, време до четрдесетих година прошлога века у коме као престоница напредује и развија се; и најзад период од краја прве половине до деведесетих година прошлога века када се, у главном, формирала до данашњих облика. Нарочито су важна два последња периода. Да Крагујевац није био престоница, остао би и сада би био паланка од локалног значаја. А да није Војно-техничког Завода, који се у Крагујевцу налази од друге половине прошлога века, не би био ово што је данас. Приложена таблица²⁶ даће нам јасну слику о прираштају становника као и о напретку и развитку вароши.

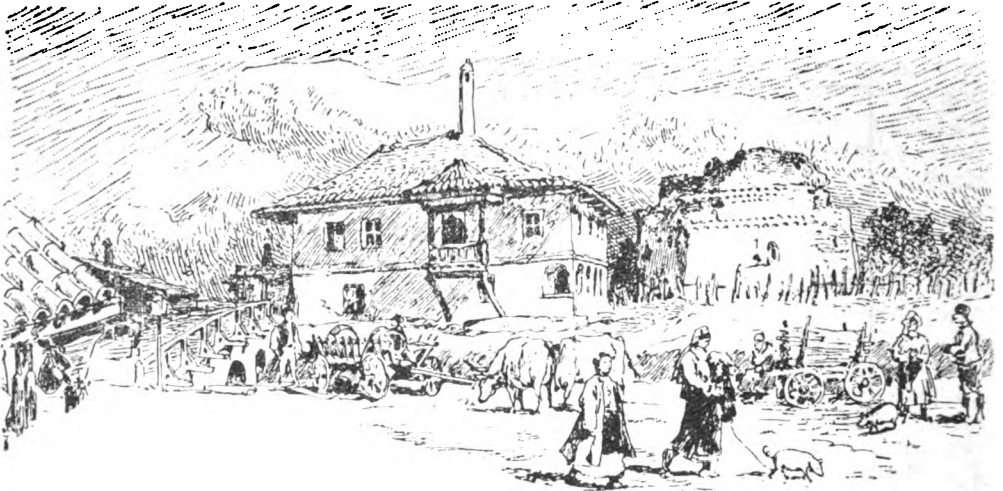
Године	Број становника	Број кућа	Прираштај
1735	—	110	
1818	—	193	+ 83 к.
1822	—	283	+ 90 "
1846	2376	639	+ 356 "
1866	6386	1401	+ 765 " а 4010 ст.
1884	9033	1594	+ 190 " " 2697 "
1890	12669	1958	+ 364 " " 3586 "
1900	15536	2315	+ 357 " " 2917 "
1921	15664	2432	+ 167 " " 78 "

Из овога прегледа види се да је Крагујевац од 1735. до 1818. г., дакле за нешто више од осамдесет година, добио само осамдесет и три куће. Овако слаб прираштај разумљив је кад се узму у обзир прилике које су у овом времену владале у Србији. Прираштај је несразмерно већи у периоду од 1818.—1822. г. За четири године Крагујевац је добио 90 кућа. То је доба када се у њему оснива престоница и формира државна управа. Као престоница Крагујевац је за кратко време привукао велики број досељеника. Прираштај је и доцније велики, тако да је Крагујевац 1846. г. имао 639 кућа, односно за 24 године број се повећао за 356. Нарочито пада у очи несразмерно велики прираштај у међувремену од 1846.—1866. г. За двадесет година број становника повећао се за 4010, а број кућа за 765. Овако велики прираштај може се тумачити и фактом, што су у то време инсталирана и отпочела рад одељења Војно-техничког Завода. Ова установа привукла је велики број мајстора, радника и чиновника. Осим тога Крагујевац је био обласни, административни и просветни центар, и у њему је, после Београда, био највећи гарнизон. Са овим је у вези и већи број чиновника као и официра. Осетила се потреба и за новим радњама, кафанама и продавницама. Због тога у Крагујевац придлазе трговци и занатлије. После 1866. г. прираштај је, може се рећи, нормалан. Изузетак чини период од 1910.—1921. г. По статистичким подацима за 1910. г. Крагујевац је имао 18376 становника. Према броју који је имао 1921. г. за ових једанаест година изгубио је 2712 становника, што, изражено у процентима, износи 14.76.

²⁶ Подаци су узети: за 1735. г. из Споменика С. К. А. LXII, 202; за 1818, и 1822. г. из Финансија II. с. 447. и 542.; за 1846 г. из „Рѣчникъ географійско-статистичній Сербіе“ од Ј. Гавриловића, а за остале године из Насеља књ. VII. с. 54. и 58. За 1921. г. подаци су узети из „Претход. резулт. пописа становништва 31-1921.“, стр. 221.

V Кућа

У основи турска варош, Крагујевац је имао и куће турско-источњачког типа. Оне су биле мале, од дрвене грађе и слабог материјала, сламом покривене, високим плотом или зидом ограђене. Мало боље и угледније биле су куће бегова и каравансераји. Нарочито је падала

Ск. 5. — Цамија десно од „Камене Гуприје“ (1860.). Скица из: Kanitz, das Königreich Serbien. I Bd.

у очи цамија, висока и од камена саграђена.²⁷ Овакво је стање остало до устанка, па и доцније. И за владе кнеза Милоша куће су биле мале и од слабог материјала, кровином или сламом покривене. Кнез Милош је истина наређивао и настојао да се куће покривају даскама и ћерамидом,²⁸ али изгледа да је на томе и остајало, јер је и 1836. г. у Крагујевцу било кућа кровином покривених.²⁹ А како су оне изгледале види се из описа куће у којој је становао Д. Давидовић (1821. г.). Кућа Давидовићева била је од плетери, имала је само „једну худу собицу без патоса, а била је покривена сеном и кровином“.³⁰ Па и доцније су куће биле поглавито чатмаре и дашчаре. Многе јавне грађевине рађене су од дебелих талпи. Једна од њих, мада је сада од сасвим друге грађе, и данас је позната под именом „Талпара“ (кафана Талпара). Па и кнежев конак и остале зграде, које је кнез подигао, и ако су се одликовале величином, грађене су по угледу на куће турско-источњачког типа, и дрвене су грађе. По Пирху, конак је био велика,

²⁷ За време аустријске окупације цамија је претворена у цркву, која је посвећена Св. Ваведену. Цркву је осветио 15. фебруара 1724. г. ваљевски владика Доситеј Николић. Била је дугачка седам клофтера а широка исто толико; сва од камена и црепом покривена (Споменик С. К. А. XLII, 163). По одласку Аустријанаца преобраћена је опет у цамију и као таква остала све до Устанка. Њени зидови постојали су све до 1885. г. када су порушени и на томе месту подигнута кафана.

²⁸ Исправништво Окружија Крагујевачког пише Совету да је кнез изволео заповедити да се свима Крагујевчанима, који куће своје кровином покривене имају, нареди да их ћерамидом покрију (акт Н. 447 од 24. јула 1836; Држ. Архива).

²⁹ Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 294—5. (Ј. Томић памти да је сламом покривених кућа било чак и до 1885—6. г.).

³⁰ Т. Ђорђевић, пом. дело, с. 294.

шарено обојена зграда са два дела који су окружени палисадама. У једном делу је кућа у којој је кнез становао (зданије-мушки конак), од дрвене грађе, са капцима, пространа, угодна и елегантно намештена. У другом делу је велико зданије за канцеларије, у чијем су предсобљу биле собе за становање секретара и неколико соба за рад.³¹ И „Шарени Конак“, у коме је становала књегинја Љубица (изгорео 1884. г.), као и „Амицин Конак“ истога су типа и од истог материјала. Остале зграде, подигнуте у непосредној близини конака, махом су биле дашчаре. Падала је у очи црква („стара црква“), и поред ње пространи трем који је служио да се под њим склоне они за које у цркви није било места. Црква је била од камена, а женска препрата од дасака. Сада је преправљена и ова два дела су спојена. Много доцније подигнута је у горњем делу вароши друга црква („нова црква“). Стари људи памте и сада се сећају кућа које су имале мале прозоре, на којима је у место стакла била хартија. Тек у новије време почеле су се подизати модерне и масивније зграде; оне постепено замењују старинске које се све више губе.

VI Значај Крагујевца и његов привредни живот

Прилично удаљен од моравске комуникације, Крагујевац се не би могао развијати и напредовати да није постао престоница. Није било услова да постане важан трговачки и индустриски центар. Видели смо да је у прво време имао значај као војничко место. За владе Милошеве Крагујевац је не само престоница и административно-политички него и културно-просветни центар, и као такав остао је до четрдесетих година прошлога века. Па и доцније задржава улогу обласног центра, седиште је административних власти и важно школско место. Али оно што је од педесетих година прошлога века давало Крагујевцу нарочити значај јесте Војно-технички Завод.

Крагујевац је у једно време био економски центар не само за непосредну околину него и за удаљеније крајеве. У доба колског и коњског саобраћаја, па и када је постојала само глвна пруга Београд—Ниш и доцније кад је успостављен крак од Лапова до Крагујевца (1886.), Крагујевац је имао живу пијацу. Долазили су не само сељаци из ближе околине него и Крушевљани, Краљевчани, Чачани и Ужичани, и доносили на пијацу своје производе. Још до пре двадесетак година долазиле су кириције, већином из моравичког и златиборског среза, и доносиле поглавито катран, луч, пршуте, бели смок, јабуке, пасуљ, ораје, а каткад и вуну, ракију, земљане и дрвене судове. Од како су њихови крајеви добили згодније комуникације престали су долазити. Данас су, међутим, крагујевачка пијаца и вашари од локалног значаја, нарочито од како су суседне области добиле ближе и згодније економске центре.

Најстарије крагујевачко становништво бавило се искључиво земљорадњом. Трговаца и занатлија било је врло мало и у незнатном броју. Није се осећала потреба за њима. Овако стање затекао је Први Устанак, па се оно продужило и доцније. Кад се кнез Милош настанио у Крагујевцу стање заната и занатлија било је такво да се нису могле подмирити најобичније потребе. Многих заната није било или нису били добри, те је кнез Милош позивао занатлије из других места и

³¹ Путовање по Србији, с. 147 - 152.

они почињу придолазити. У току времена њихов се број повећава. Земљорадничко се становништво све више губи и њега замењују занатлије, трговци и чиновници. Године 1824. у Крагујевцу се помињу „трговачки кумпаниони“ Петко Стојановић из Лапова, Јован Поповић из Гложана, Живко из Пејва, Радован из Лапова и Тодор Грчић из Шетоња.³² Познато је да се и кнез Милош бавио трговином,³³ а имао је и велика имања о којима се нарочито старао. И као што се кнез поред државних бавио и овим пословима, исто су тако трговци и занатлије поред својих редовних послова радили земљу и држали стоку.

За владе Милошеве занатлије су у Крагујевцу чиниле један међу најјачим друштвеним редовима; они су били први грађани, цењени и поштовани, и били од великог утицаја. Према попису од 1836. год. у Крагујевцу је било 336 занатлија, и према њиховом броју Крагујевац је долазио на четврто место. У црквеним књигама и списковима у међувремену од 1823—1835. најчешће се помињу занатлије. Уписивани су тако да су забележена само њихова имена и занимања (Степан табак, Михаил терзија, Илија терзија, Милое терзија, Михаил кречар, Илија налбантин, Лука екмеџија, Јован чибукџија, Илија абаџија, Теодор колар, Станко дунђерин, Лука папуџија, Јаков мутавџија, Здравко грнчар, Теодор сапунџија, Арсеније меанџија, Иван туфекџија, Јанаћко сарач, Недељко лончар, Михаил молер, Сима таинџија, Милош ковач). У старој се цркви налази већи број икона које су поклонили (између 1822. и 1842. г.) руфети (еснафи): папуџиски, терзиски, бакалски, бојаџиски, берберски, мутавџиски, ковачки, казанџијски, мумџиски и бахчовански.

Неких од ових занимања данас нема, а занати су опали и животиње, јер су се прилике и живот из основа изменили. Престала је потреба за њима услед превлађивања фабричних продуката и израђевина које се данас траже. Занатлије нису оно што су некада били, и не играју више ону улогу коју су некад имали.

Мада су у вароши занати посрнули и опали, ипак је у њој данас знатан проценат занатлиског и радничког становништва, запосленог највећим делом у Војно-техничком Заводу. Поред великог броја занатлија и радника, затим трговаца, у вароши је и чиновништво заступљено осетним бројем.

VII Становништво и његово порекло

Познато је да је у другој половини 15. века цела Шумадија пала у турске руке. Становништво се разишло на разне стране, и читави су крајеви опустели. Насеља су зарасла у коров и густе лугове. Турци су насељавали поглавито она места која су била од административног и војничког значаја. Доцније, када су се прилике мало средиле, српски живаљ је почео придолазити. Враћало се избегло становништво, а долазили су и нови досељеници, махом из јужних и југозападних крајева. А који је био главни узрок досељавању српског становништва у крајеве које су држали Аустријанци, показују нам ова два примера. За време аустриске окупације Крагујевац је имао два свештеника. Један је био неки Радосав, стар 50. година, „рожденијем от Метохије,

³² Држ. Архива; Кнеж. Канцеларија, Бр. 79 од 27—XII—1824. г.

³³ Кнез је у Крагујевцу имао магазу у којој је држао момка који је продавао со (Држ. Архива; Кнеж. Канцеларија, Бр. 34. од 24—VIII—1824. г.

села Тихнића“. Отац га је дао духовнику Пахомију у Пећ, где је остао три године учећи се књизи. За ђакона и свештеника рукоположио га је владика Григорије. Прва нурија дата му је на Косову „село Дмитривица са још неколико села“. На овој парохији остао је три године, „*поштом је нужде ради арнаућске*“ коју није могао више трпети, „*преселио се у кожничку жују с прочими људма в епархију нишку*“ где му је дата парохија „зовома Дренча“. На овом месту остао је двадесет година, „*и ради нужде шуреџкиа и дајка многою, не могал шрјејши више и у нурији сјајаши, еште се преселио в цесарску државу, в шанец Крагујевац љеша 1733. год*“. Из даљих бележака види се да је за четири дуката добио сингелију на крагујевачку нурију. Имао је свој дом који му је дао оберкапетан Станиша. Поред тога имао је виноград од десет мотика, једног коња, четири вола, четири краве, десет јунади, тридесет оваца, ливада за десет коса, њива пет. Други је свештеник био протопоп Вуле Ђорђевић, стар 15. година. Родио се „у Скендерији у селу Власојевићи“. Учио се књизи у манастиру „званом Шудикова“ код калуђера Герасима, „код коего седам љет учил наустицу, псалтир и проча код его изучил“. За свештеника је рукоположен 1710., и дата му је нурија у „реченом селу Власојевићи“ где је поповао десет година. „Потом изволило се ему преселити в државу цесарску, и са свим домом и фамилијом прешао је в шанец Крагујевац љета 1721., где ему нуриу дао Г. владика Дионисије Николић“. Из даљег описа види се да је имао три сина и брата. Од имања је имао „њива довољно колико је могао радити, две ливаде петнајест коса, виноград од три мотике, два коња, четири вола, две краве, седам јунади, педесет оваца“.³⁴ Због истих узрока и из истих крајева су у то доба у Крагујевац долазили и остали досељеници. И после окупације придолазе нови досељеници, чији је број нарочито велики после Устанка, када су Турци сасвим напустили Крагујевац.³⁵

Становништво које је у Крагујевац долазило у току аустриске окупације и доцније, све до првих година 19. века, било је пореклом углавном из динарских и косовско-метохијских области. Од њих данас готово нема потомака. У Крагујевцу данас има мало потомака и оних досељеника који су дошли у току Милошеве владе и то највећим делом из крајева Милошеве Србије, затим из осталих крајева данашње краљевине. Промене које су се десиле у току времена учиниле су да ово становништво буде нестално. Многи су се одселили и напустили Крагујевац када је из њега пресељена престоница, а неке старе породице су изумрле, или су њихови потомци за послом отишли на разне стране.

Највећи број данашњег становништва чине новији досељеници, чији су се претци доцније населили, или су то сасвим млади досељеници. Нарочито од шесетих година прошлога века придолазе све више млађи досељеници, махом из непосредне околине и из суседних села. Они су занатлије и трговци, или обични радници углавном у Војно-техничком Заводу. Крагујевац је привукао и становништво удаљенијих области. У приличном броју су се населили Црногорци (Савић, Васић, Радоњић, Радовић, Бакић, Марковић, Ђурић, Веровић, Петковић, Каличанин, Недељковић и др.), затим Сјеничани и Новопазарци (Вујичић,

³⁴ Руварац: Митрополија Београдска око 1735. г. (Споменик С. К. А. XLII, 191—3)

³⁵ 1820. г. у Крагујевцу је живео само муселим. Осим његове куће постојала је још једна турска кафана за путнике, а џамија је била скоро порушена (Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 291—2.

Вулетић, Ерић, Радосављевић, Поповић, Буђевац, Лазаревић и др.), Призренци (Тасић, Лазаревић, Стефановић, Роглић, Шишанци и др.).³⁶ Млађи досељеници населили су се већином по периферији и формирали нове крајеве у Ердоглији, на Вашаришту, у Сушици и на Пиварском Брду.

Крагујевац је привукао и знатан број Цинцара. Њихових породица било је рано. Били су поглавито механџије и кафеџије, па се касније лађају бакалука и трговине. Старији досељеници призивали су рођаке, што и данас чине, и континуитет насељавања одржава се стално. Још за владе кнеза Милоша били су познати као трговци Риста Палигорић, Сима Филиповић и Јанко Груја. Неколико пута ишли су трговачким послом „чак у Азију“. Данас у Крагујевцу има приличан број цинцарских породица (Филиповићи, Палигорићи, Голићи, Ристићи, Вулкан, Наче, Николићи, Аћимовићи, Михаиловићи, Чомићи, Ђермиле, Трифуновићи, Ђорђевићи, Димитријевићи, Симићи, Мета, Димићи, Тотани, Стојановићи, Костићи, Тодоровићи, Риза итд.). Трговци су и кафеџије, а у мањем броју занатлије и чиновници. Пореклом су поглавито из Маловишта, затим од Битоља и Охрида, из Гопеша и Трнова (битољски) и из Псодера.

Има око петнајест кућа досељеника из Селишта и Шатишта, затим из Јањине и Костура (Хаџи-Николајевићи, Трандифиловићи, Клонда, Ладас, Почу, Констандиновићи, Атанасијевићи, Томићи, Зојидес, Михајловићи, Аризовићи). Почели су се насељавати од педесетих година прошлога века и поглавито су трговци и кафеџије. Најзад има неколико породица досељеника из околине Корче (из Дарде: Димитријевићи и Костићи; из Бобошчице: Анастасијевићи).³⁷

Још за владе кнеза Милоша у Крагујевцу је било Јевреја. Из тога доба познат је Јосиф Шлезингер, војни капелник. Шлезингерови синови (Херман и Адолф) помињу се међу ученицима Велике Школе у Крагујевцу. Прилагодили су се сасвим новим приликама и средини. Њихови потомци су браћа Вукашин, Петар, Никола и Ђока Петровићи. 1835. и 1837. године помињу се „шнајдер Јеврејин“ који је из Крагујевца отишао Јовану Обреновићу да узме меру за униформе, и „Илија Јевреј мајстор од еполета“ који је из Букурешта пошао за Крагујевац.³⁸ Данас у Крагујевцу има око двадесет јеврејских кућа (Јудић, Пинкас, Демајо, Мешулам, Коен, Пинто, Мошић, Медина, Леви, Конфино). Сви су Сефардини. Већином су трговци и само тројица занатлије. У Крагујевац су се почели насељавати од деведесетих година прошлога века, а дошли су већином из Београда, затим из Ниша, Лесковца, Параћина, Нвог Пазара и Костура. Године 1905. основали су српско-јеврејску вероисповедну школску општину.³⁹

За владе кнеза Милоша у Крагујевац су долазили странци који су као стручњаци предузимали извесне послове. Тако се помињу: Јозеф Корман, „мајстор заната ледерског“ који је Србе „учио своме занату“, Георгиј Гамперл тишлер са својим калфама, Јован Вајнкапел „мајстор воденичар“, Едуард Хајн пекар, Јован Рајмболд „ледермајстор“ коме је поверена крагујевачка правитељствена табакана.⁴⁰ Помиње се и

³⁶ Податке о овим породицама добио сам од г. Светислава Максимовића

³⁷ О цинцарским породицама податке ми је дао г. Риста Голић, трговац, а о породицама досељенима из Македоније која припада Грчкој г. Јанаћко Хаџи-Николајевић, трговац; о досељеницима из околине Корче податке ми је дао г. Наум Костић.

³⁸ Насеља, књ. 22, с. 77.

³⁹ Податке о јеврејским породицама добио сам од г. Мише Јудића, трговца.

⁴⁰ Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 174.

„Талијан Антоније“ који ради нови конак.⁴¹ Странци су и Берман директор штампарије као и неколико слагача и стручних штампарских радника, затим Азјух Фрајбор и Илија Шурун „шнајдери“, Ериг Богд и Михаил Крански „тишлери“, Јаков Крајс и Карл Пацек итд.⁴² Придолажење странаца наставило се и доцније, нарочито од како су у Крагујевцу инсталиране радионице Војно-техничког Завода. Они долазе као мајстори стручњаци за поједине занате и њихове су породице: Форманек, Фелба, Лишка (Лишковићи), Хоњицки, Перутка, Волдрих, Клапер, Брајнер, Хофман (Хофмановић), Голднер, Рихтер, итд.

У Крагујевцу има и приличан број Цигана. Раније су становали у Трмчишту и у самој вароши (на месту где је био шанац). Сада су сви груписани на крају Краљевске улице (Палилула) у близини фабрике конзерви, а у мањем броју има их и у Сушици. Цигани који су становали у вароши пресељени су на данашње место око 1895. г. Доцније су дошли и Цигани из Трмчишта. Ови последњи највећим делом су досељеници из Босне а има неколико породица које су дошле из Паланке.⁴³ Поглавито су сензали, ковачи и свирачи, а жене иду по кућама и раде.

VIII Културне прилике и друштвени живот

Из досадањих излагања видели смо да је Крагујевац почео напредовати од како је постао престоница. Крагујевац је политичко и културно средиште малене Србије, и као такав остаје све док централна управа није премештена у Београд. Истина и после доласка кнеза Милоша, за једно време, Крагујевац је мала, примитивна варош у којој се живело патријархалним животом. Колико је био безначајан и у културном погледу изостао, како се у њему водио прост живот, и колико су биле скучене потребе грађана, најбоље илуструју неколики примери, које наводи Тих. Р. Ђорђевић. Варош није била у стању да задовољи најобичније потребе. Кнез Милош се за дуго морао обраћати Београду за сасвим обичне потребе. Из Београда су позиване занатлије, јер их у Крагујевцу није било или нису били добри. Кнез и његова околина радили су одела код београдских мајстора.⁴⁴

Живело се релативно примитивним животом како у најимућнијим кућама тако и у кнежевом двору. Осећали су се још увек знатни утицаји турско-источњачке културе у свима гранама живота. Како се живело на двору види се лепо из описа који је дао В. Рихтер, књажевско-српски инжињер. „Кнез је рано устајао, и пошто се обуче палио је чибук и пио кафу и ракију. Затим му је долазио директор канцеларије и саопштавао разне новости. Око десет сати се ручавало. Ручку су присуствовали ађутант и директор канцеларије, лекар и неколико других чиновника. Храна је била обична. Ручак се почињао ракијом, а кафом завршавао. Пило се најобичније вино. Ручак је трајао двадесет до тридесет минута, па су доношени кафа и чибуци. После ручка кнез се одмарао, па је одлазио у шетњу или лов. Каткад је играо и билијар, и био веома расположен кад партију добије. По повратку из лова и шетње долазили су чиновници и реферисали кнезу о разним држав-

⁴¹ Држ. Архива; Кнеж. Канц.; акт од 27 - VIII - 1824. г.

⁴² Т. Р. Ђорђевић: пом. дело, стр, 175.

⁴³ Детаљније у „Насељима“ VII, 301.

⁴⁴ Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, стр 291.

ним питањима, и опет саопштавали новости и читали новине. Вечера је трајала дуже од ручка и тада је кнез остајао дуже у разговору⁴⁵.

Живот у вароши био је још патријархалнији. Д. Давидовић је често причао колики је смех у Крагујевцу причињавало и какво је чудо чињено, кад су чули да он у кафу млеко меша.⁴⁶ Писменост је била слаба. Женски свет уопште није знао читати и писати. Девојке се нису могле готово никако видети изузев о већим празницима и светковинама. Људи су са женама излазили врло ретко, и тада су жене ишле позади мужева. Женска чељад живела је као у манастиру. Жене су на глави имале црвен фес а богатије тепелук. Око врата су богатије носиле ниске дукате или бисера. Облачиле су фистан са дубоком исечком на грудима, златом извезен и са чипкама на дугачким рукавима. Преко груди је украштана свилена марама која се закопчавала иглама и брошевицама. Преко фистана је стављено либаде златом везено. Зими се носило цубе урађено од кадифе и са крзном. На ногама су имале полуципеле или папуче богато златом везане. Мушкарци су на глави имали фес, који је постепено замењиван шубаром. Носили су дугачку антерију око које су пасали свилен појас, гуњче крзном постављено, а зими цубе од зелене или плаве чоје, гајтанима, сребром или златом опточено. На ногама чакшире са великим туром, за које се обично трошило по дванајест рифова чоје, затим опанке, полуципеле или чизме оковане потковицама и ексерима.⁴⁷

Спавало се на поду покривеном поњавама, кашто без сламњача а готово увек без душека.⁴⁸ Јело се за синијама, дрвеним кашикама и подавијених ногу. Миндерлуци су били луксуз. Луксуз је било и бакарно посуђе. У целом Крагујевцу није било друге столице до троножне, а прве плетене од сламе представљале су догађај и велики напредак.⁴⁹ А како је варош изгледала о томе смо већ говорили.

Становништво је живело патријархалним животом. Од јутра до мрака радило је; о разонођењима и забавама скоро није мислило. О славама, свадбама и литијама састајало се, и то су била једина разонођења. О празницима су се скупљали на игру. Били су побожни и у цркву редовно ишли. Поједини еснафи су чак и наређивали својим члановима да уредно похађају цркву и прописивали како се у њој треба понашати.

Али од двадесетих година прошлога века прилике се мењају. У Крагујевцу је сконцентрисан цео државни апарат мале кнежевине: престоница је и седиште највиших државних институција. Подижу се нове зграде, почев од кнежевог конака па до угоднијих кафана и приватних кућа. Број становника се сваким даном увећавао. Стално придолази ново становништво из земље и са стране. Варош се постепено прео-

⁴⁵ W. Richter, fürstlich-serb. Ingenieur: Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839., Leipzig, 1840, с. 47.

⁴⁶ Д. Давидовић; Д'џла, I, XI.

⁴⁷ И на двору кнеза Милоша одевало се на исти начин. Једном приликом пише кнезу Јеленка, придворна госпођа кнежевског крагујевачког двора, и вели: за хаљине што ми препоручујете да градим, одма ћу иј дати градити и настојаваћу да час пре будну готове, и за цубе и шкушељку сам чоју већ узела, а мајстор ће почети правити и чатисаће, ал не знам какав ћу харч на цубе и антерију, ил ће златан или свилен? и оћел се цубе с бућметом вести и оћел платном или кожом постављено бити?" (Финансије, I, 404).

⁴⁸ Кнез Милош је спавао све до 1834. г. на патосу (Т. Р. Ђорђевић; Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 283).

⁴⁹ Ј. Томић; поменути „Нови Лист“.

бражава. Нови досељеници, нарочито странци и „пречани“, уносе новине, и патријархално становништво све се више мења и прилагођава новим приликама. Патријархални Крагујевац почиње напредовати, и добија печат средњеевропске културе.

Утицаји са Запада најпре су продрли у кнежев двор и код његових дворјана. Мада је кнез тежио да и даље живи патријархалним животом, ипак је, стицајем прилика, био принуђен да прима и уводи новине. Поред скромног намештаја (миндурлуци, јастуци од чоје и кадифе вуном испуњени, ћилими, обични „дунђерски“ столови, прости дрвене столице, свећњаци од туча, бакарно и калаисано посуђе, прости ножеви са рожаним дршкама, кашике од шимшировог дрвета, дрвени сланици (само три од стакла), легени и ибрици за умивање који су били и једини намештај у спаваћим собама), — у двору је било и китњастих ствари и оружја, богатог одела и накита. Намештај се мења бројно и скупоченошћу, нарочито тридесетих година прошлог столећа. По собама је било шиљтета од свиле и кадифе, по зидовима су портрети и сатови, у трпезарији поред светњака на столу има и полелеја, поред бакарног има и порцуланског и стакленог посуђа. Поред дрвених има и сламних па и кожних столица, а уз „дунђерске“ јављају се и „тишлерски“ столови. Било је и модерних ствари: полица за цвеће, тацни за слатко итд.⁵⁰ Кнез набавља скупочене ствари из Беча и Лондона. Године 1834. писмом је наредио Панти Х. Стојиљу консулу да му „набави“ једног јувелира у Бечу који би „наградио много драгоцјени и брилијантима и дијамантима искићени ствари и посуђа за султана, турске великаше и за мој дом“. Неколико пута је кнез писао и Димитрију Радовићу у Беч и за двор поручивао разног посуђа („два трапезна сервиса сребрна, чаше емалиране и са грбом“) брилијанте и дијаманте.⁵¹ У току времена, као што видимо, патријархални поредак се ремети. Осећао се постепено, затим све више, утицај са Запада, чији су таласи захватили не само кнежев двор и околину двора, него и варош.

У Крагујевцу су биле смештене готово све државне установе. Још 1813. г. држане су седнице Народне Скупштине, па је тако, са прекидима, трајало до осамдесетих година прошлога века. Установљен је Духовни Суд (1823.) чији су чланови били Мелентије Павловић, архимандрит враћевшнички и Рака Тешић, старешина ваљевске Колубаре.⁵² Духовни Суд, управо Митрополија остала је у Крагујевцу до 1835. г.⁵³ Године 1820. установљен је „Суд Народни Србски“. Овај је суд (1833. год.) подигнут на степен вишег народног суда, и кнез га је огласио за „Обшченародни Суд“. Године 1834. установљена су „Попечитељства“ са седиштем у Крагујевцу.⁵⁴ Годину дана раније пресељена је из Београда у Крагујевац штампарија („типографија“) која ту остаје до јуна 1835. г. када је понова враћена у Београд. Првог јануара 1834. г. директор штампарије Берман објавио је „на све стране“ да је српска „печатња“ са словима и осталим штампарским прибором најбогатије снабдевена. Одмах после ове објаве, 5. јануара, у Крагујевцу је оштампан први број „Новина Србски“ а од

⁵⁰ Ј. Томић: пом. „Нови Лист“.

⁵¹ Финансије I, 412—13, 424—25.

⁵² Финансије I, 626.

⁵³ Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Насеља и становништво, с. 292.

⁵⁴ Финансије I, 557—8.

књига је оштампана „Етика или философија морална, по системи г. професора Соава, Доситеем Обрадовићем издана“.⁵⁵ Поред директора Адолфа Бермана, Пруса по пореклу, из Немачке су доведени окретни и врло вешти слагачи, који су радили врло добро и стекли леп глас.⁵⁶ Крагујевац је имао школе „прве и фторе нормалне класе“. У првој „млађој“ био је учитељ Георгије Јевгенијевић „рођен у Вранама у Србији“, а у другој „старијој“ Илија Мандић, Србин из Војводине, који је до 1832. г. био учитељ „гвардиске школе“. Учитељи су имали плату „по три гроша на дан“. У млађој класи било је 90, а у старијој 37 ученика. Поред ова два, у списковима из 1835. г. помиње се и учитељ Петар Николић из Футога.⁵⁷ Из једног „објављенија“ које је кнез Милош издао 1832. г. види се да је тамошњи житељ и трговац Стојко Стојановић постављен „тутором школе крагујевачке с тим налогом да он један на дужности учитеља мотри, њих погађа и ајлук им условљени точно и на време исплаћује, без да му се у тај посао ико други ставити може“. Учитељима се налаже „да се његовом руководству безусловно повинују“.⁵⁸ Године 1833. у Крагујевац је премештена и „Виша Школа“ која има 14 ученика у првој „најмлађој“, 6 у другој „средњој“ и 10 у трећој „најстаријој“ класи.⁵⁹ Указом од 1834. г. кнез Милош је наредио Попечитељству Просвешченија „да се у Великој Школи у Крагујевцу уведе нови поредак, како би се у њој и оне науке предавале, које се у просвештеним европејским царствима и по школама, тако званим гимназијама предају“. По истеку првог полгођа (1834/35), у априлу, Виша Школа је претворена у гимназију⁶⁰ са четири разреда, а по истеку летњег полгођа 1835. г. отворен је пети а доцније и шести разред.⁶¹ Гимназијски професори били су родом из „прека“. Почетком школске 1838/9. г. прорадио је и Лицеј, „највиши научни завод“ који је 28. јуна 1841. г. из Крагујевца премештен у Београд.⁶² У Крагујевцу се 1837. г. помиње и Музеј у коме је кнез Милош сместио примерке од минерала које му је немачки природњак, барон Хердер, био донео са свога пута по Србији.⁶³

Тридесетих година прошлога века у Крагујевцу су друштвене прилике биле такве да се помишљало и на забаве. Већ 1825. г. јављају се народни учитељи са својим позоришним дружинама састављеним од ђака и младића. Они су „ради увеселења“ о великим празницима давали позоришне представе. У овом послу био је најагилнији и имао своју дружину крагујевачки учитељ Георгије Евгенијевић, који је „у Сремским Карловцима свршио нормалне школе србске, једну гимназијалну и богословију“.⁶⁴ Питање позоришта доцније покреће Јоаким Вујић. Он је кнезу Милошу изјавио жељу да се у српској престоници оснује стално позориште. Кнез је ову идеју прихватио и одобрио да се о

⁵⁵ Финансије I, 834—849.

⁵⁶ Т. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша; Културне прилике, с. 133.

⁵⁷ Финансије I, 833—835.

⁵⁸ Т. Р. Ђорђевић: пом. дело, с. 99.

⁵⁹ Финансије I, 805.

⁶⁰ Финансије I, с. 812 и даље.

⁶¹ Прва гимназија била је премештена у кућу у непосредној близини кнежевог дворца (с леве стране кад се иде у Палилулу) па је доцније неколико пута премештана (Јб. Протић: Гимназија кнеза Милоша Великог стр. 8.).

⁶² Финансије I, 814—17.

⁶³ Т. Р. Ђорђевић; пом. дело, 144—45.

⁶⁴ Финансије, I, 866—67.

народном трошку подигне и одржава народно позориште у Крагујевцу. Уз тадашњу „књажеску типографију“ подигнута је нарочита зграда за театар која се налазила „с леве стране Лепенице, до мале преко ње ћуприје“ (Сретен Л. П.: Путовање по новој Србији, с. 168). Вујић је саставио дилетанску дружину, поглавито од млађих државних службеника и ђака, набавио позоришне ствари и намештај. Кад је све било готово „директор књажеско-србског театра“ Јоаким Вујић, са својом склопљеном дружином, у месецу марту 1834. г., отпочео је давати представе. Представе је посећивао књаз са породицом и свитом, затим поглавито чиновништво, а о скупштинама још и скупштинари и грађани. Изгледа да је ово позориште радило до 1836. г. Четири године доцније, (1840.), јавља се нова позоришна дружина под управом Атанасија Николића и даје представе до 1841. г. када се преселила у Београд.⁶⁵ (О лицеју и позоришту детаљно је писано у „Књижевном Северу“, књ. II. sv. 6., 7. и 8., од 1-IX-1926, стр. 321—338). У Крагујевцу се налази и прво певачко друштво (1839.) за које се не зна кад је постало. Чланови су му били професори и други чиновници, а хоровађа Вукашин Радишић професор.⁶⁶

Крагујевац није био само административни, просветно-културни и верски већ и војнички центар. Године 1833. ту се налази прва и друга пешадијска гарда, гардски коњички ескадрон, затим доцније и артиљерија, а војна музика још од 1831. г. Првој пешачкој гарди („књажеска пешачка гвардија“) био је командант капетан Михаило Павлов, другој кашетан Илија Момировић а гардском ескадрону капетан Коста Хранисављевић. У првој гарди поред команданта било је: осам официра, један фелдвобел, деветнајест „унтерофицира“, шеснаест добошара и 138 редова; друга је имала поред команданта пет официра, тринаест „унтерофицира“ и 135 редова (један део је био у Пожаревцу); коњички ескадрон је имао три официра, једног „фафмајстора“, једног „квартир мајстора“, осам „унтерофицира“, два трубача и 103 редова.⁶⁷ Године 1836. формиране су и две батерије, једна у Крагујевцу а друга у Пожаревцу. Од шест топова, колико је кнез Милош 1835. г. добио од султана, три су послата у Крагујевац, и поводом тога је кнез писао Паштрмцу и препоручио му да „једну zgodну и пристоину сондрму за њи (топове) у Крагујевац направи. Мјесто за ту сондрму определили смо у авлији старог конака, како се из шареног конака преко ћуприје у авлију старог конака уђе, на десно, између капице и наставка они нови наслона, пред новим палисађем, али тако да близу капице буде. Леђа топовима да буду окренута палисађу, а уста авлији и сарачани“.⁶⁸ Командант крагујевачке — прве — батерије био је Стојко Ранковић. Из ових топова први пут је пуцано на Тодорову Суботу (1836.) на дан рођења кнежевог.⁶⁹ Још 1831. г. кнезу Милошу је уступио „банду“ његов брат Јеврем. Те године „банда“ је из Шапца премештена у Крагујевац и имала шеснаест војних „бандиста“ са тамбурмажором Михаилом. Музиканти су били обучени као и остали војници само још китнастије. Доцније је број њихов порастао на тридесет и пет и имали

⁶⁵ Финансије, I, 867—868.

⁶⁶ Т. Р. Ђорђевић, пом. дело, с. 166—67.

⁶⁷ Финансије, I, 743—5. Интересантно је изнети како су тада плаћани официри. У пешачкој гарди официри су имали петнаест гроша месечне плате, а „унтерофицири“ десет гроша месечно. У коњичкој гарди официри су имали двадесет а „унтерофицири“ петнаест гроша месечне плате.

⁶⁸ Финансије, I, 748—751.

⁶⁹ Финансије, I, 752.

су капелника (Јосифа Шлезингера).⁷⁰ Године 1836. у Крагујевцу је установљена војна болница а годину дана раније за „правитељственог апотекара“ постављен је „Павел Илић, дипломирани апотекар из Бечерека.“⁷¹

Из свега до сада изложеног види се да је Крагујевац био и центар у коме се јављају и први културни зачетци. Крагујевац није више патријархална варош. Почело се живети новим животом, по угледу на Запад. Приређују се представе, балови, концерти и свечани приједи о кнежевом рођендану. Кнеза посеђају странци и угледне личности, и њима се приређују дочеци. У престоницу долазе странци и доносе новине за које се дотле није знало. И Крагујевац, мирна и патријархална паланка, какав је био двадесетих година прошлога века, пред крај прве Милошеве владе постао је центар у коме су формиране и почеле се развијати и напредовати многе институције.

Али крајем четрдесетих година настаје преокрет. Кнез Милош абдицира и напушта Србију (1839. г). Београд све више преузима улогу Крагујевца и постаје престоницом. У Београд се пресељава и онај остатак државних и осталих установа које су дотле још биле у Крагујевцу. Са њима одлази и велики број чиновника који су највише и допринели да варош оживи. Због њиховог одласка губе знатан део својих прихода трговци, занатлије па и многи други. Крагујевац губи много од свога значаја. Трговине и индустрије нема, јер за то није било услова. У петој десетини прошлога века Крагујевац животари, и варош би постала готово безначајном да се прилике ускоро нису поправиле. Артиљерско-технички Завод, „Тополивница“ (основан у Београду 1847. г.), премештен је (1857. г.) у Крагујевац. Формирају се одељења: тополивница, пушкарница, лафетница, лабораторија и др. Раде се ствари потребне за државу. Посао се развија и „Тополивница“ привлачи у Крагујевац велики број радника и мајстора стручњака, а повећава се и број чиновника и официра.⁷² Осим тога Крагујевац је био окружно место и истакнут школски центар.⁷³ Као претежно радничко и чиновничко место, са становништвом нових погледа и начела, Крагујевац је осамдесетих година прошлога века имао и важну политичку улогу. У њему се јављају слободоумни покрети (социјализам, радикализам). Крагујевац је био једна међу најистакнутијим варошима, и као такав је остао све до Светског Рата.

Д-р Боривоје М. Дробњаковић.

⁷⁰ Финансије, I, 737-8.

⁷¹ Т. Р. Ђорђевић, пом. дело, 218-19.

⁷² Види детаљније у „Савременој Општини“ свеска за септембар 1926. г., стр. 30—36.

⁷³ О гимназији и њеном раду види детаљну педагошку-историску расправу Љуб. Протића: Гимназија Кнеза Милоша; Београд, 1901.

Фот. 1. — *Кнез Милошев конак* (сада Официрски Дом).

Фот. П. Ж. Петровић.

Фот. 2. — „*Амиџин конак*“ (сада дивизијска Интендантура).

Фот. П. Ж. Петровић.

Фот. 3. — „Стара црква“ (лево) и Народна Скупштина (сада Рачуноводство В. Т. Завода) (десно од звонаре).

Фот. П. Ж. Петровић.

Фот. 4. — Прва Српска Мишрополија (фотографија аквареле г. Годића, проф.).